

QARAQALPAQ TILINDE AYÍRÍM LEKSİKALASQAN SÓZLERDÍN LINGVOMÁDENIY SÍPATÍ

Patullaeva G.S.

Qaraqalpaqstan Respublikası Ájiniyaz atındaǵı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ANNOTACIYA

Maqalada qaraqalpaq tilindegi ayırım oramasam ólgeymen, barsa kelmeytuǵın jer sóz dizbekleri nominativlik atama sıpatında lingvomádeniy kózqarastan úyrenilgen. Olardıń milliy tilde sóylewshi xalıqtıń ótmishi, barlıq tariyxınıń gúwası sıpatında áwladtan áwladqa ótip kiyatırǵan biybaha miyras ekenligi ayılıp, olardıń xalıqtıń turmısı, tariyxı menen tıǵız baylanıslı bolıwı, tillik ózgeshelikleri keńnen analizlengen.

***Tayanısh sózler:** leksikalizaciya, leksika-sintaksislik, leksikalasqan sózler, mádeniyat, qaraqalpaq til biliminde lingvomádeniy izertlew.*

LINGOCULTURAL CHARACTER OF WORDS IN KARAKALPAK

Patullaeva G.S.

Candidate of philological sciences. Docent department of Karakalpak language.
Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz.

ABSTRACT

The article examines the linguocultural approach to the study of collocations (combination of words) of local words in the nominative name.

It is considered that they are the heritage of people speaking in national languages, passed from kingdom to kingdom as the quality of words of all history, their close connection with the history and history of the people, their linguistic differences are widely analyzed.

***Key words:** lexicalization, lexical-syntactic, lexical-combining words, culture, research of the Karakalpak language knowledge of linguocultural*

Lingvomádeniyattanıw milliy til birlikleriniń milliy mádeniyattaǵı ózgesheliklerin úyreniwdi maqset etedi. Belgili bir atamalar hárbir xalıqtıń kiyim úlgileri, jer atamaları hám t.b. sol millettiń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatınan xabar beredi. Demek, til menen mádeniyat máselesin úyreniwde til ruwxıy mádeniyattıń bir bólegi sıpatında qaralsa, ekinshi jaǵınan til – mádeniyattıń kórinisi,

oni kórsetiwshi qural sıpatında úyreniledi. Hárbir xalıqtıń milliy mádeniyatınıń kórinisin sol xalıq tilinde sóyleytuǵın adamnıń sózinen biliwge boladı.

Hárbir tilde jańadan jasalǵan sózler sol tildiń sózlik quramın bayıtıp, bul dórendi sózler tildiń uzaq jasawı hám rawajlanıwı ushın xızmet etedi. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sóz jasaw formantların esapqa alǵanda, jańa mánidegi sózler sóz jasaw usılları arqalı jasalıp, olar arqalı jasalǵan dórendi sózler ónimli qollanılıladı. Sózler qanday da bir sóz jasaw usılı arqalı, olardıń nızamlılıqlarına sáykes jasaladı. Qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usıllarınıń biri leksika-sintaksislik usılında da sózler jasalǵan, onı ilimde leksikalizaciya usılı dep te ataydı. Bul leksikalizaciya ózbek tilinde de sóz jasaw usıllarınıń biri sıpatında berilgen. Bul usıldı sóz birikpeleriniń jańa máni bildiriwi, yaǵnıy leksemaǵa aylanıwı dep qaraydı.

Tildegı ayırım sózler bir sóz dizbegi sostavında ózgerissiz birge qollanılıp, belgili bir mánige, bir túsiniqke iye bola baslaydı. Waqıtlar ótiwi menen bunday sóz dizbegi yamasa mánili sóz benen kómekshi sóz, yamasa frazeologiyalıq sóz dizbegi pütün bir sóz bolıp qalıpleseı. Jańa sózlerdiń usılayınsha payda bolıwı sóz jasawdıń leksika-sintaksislik usılı dep ataladı. Bul usıl menen jasalǵan sózdiń sostavındaǵı sózler óziniń dáslepki mánilerin joytıp, fonetikalıq hám grammatikalıq ózgerislerge ushırap (hátteki geyde sóz formasınan da ayırılıp) qollanıladı Máselen, raxmet sózi ráhim et, átsók sózi at joq, óytkeni sózi olay etkeni hám t.b. sıyaqlı sózlerdiń birikpesinen jasalǵan.

Bul usıldıń leksika-sintaksislik dep atalıwında onıń eki tárepi – birinshi leksikalıq tárepi, yaǵnıy eki hám onnan da kóp sózler birigip, olardıń mánileri ózgerip, ulıwma jańa mánige kóshedi, al ekinshisi sintaksislik tárepi, bunda qospa sózler eki hám onnan da artıq bolǵan sózlerdiń bir-biri menen dizbeklesip qollanıwı nátiyjesinde payda boladı.

Leksika-sintaksislik usılda sóz jasaw formantı xızmetin sóz dizbegi atqaradı. Máselen, oramasam ólgeymen sózi qaraqalpaq xalqınıń mádeniy turmısında qollanılgan oramal ataması sanaladı. Bul sózge lingvomádeniy baǵdarda analiz islep kóremiz: Xalqımızda hayal-qızları arasında úlken on eki shereklik, shashaqlı jipek talalarınan toqılǵan sulıw oramal tartıw úrpke aylanıp, onı kóbinese qurǵın shańaraqtıń kempirleri hám qızları paydalanǵan bolıp, al qurbı kelmegen hayal-qızlardıń leksikonında sóylew tiliniń bir birligi sıpatında qollanılgan. Waqıttıń ótiwi menen onıń qollanıwı jiyilesip, aktiv leksikaǵa aylanıp sol úrpke aylanǵan oramal atamasına aylanǵan. Demek, bunnan kóriwimizge boladı, dáslep sóz dizbegi sıpatında qollanılıp, leksikalasıp, keyin leksikalıq birlikke aylanǵan.

Mısalı: Apam úlken *ólgeymen* degen oramaldı kelininiń basına ákelip japtı, sóytip qushaqlap, súyip-óbip, úyine jeteledi. (K.Raxmanov). ... hayalina *úsh*

shereklik ólgeymen sharshi, tağı állenelerdi alıp, «Asqar ağanı da bir kórsem be!» degen qıyalğa barsa da kewli negedur telezip, tınıshı ketip, awıl bettiń jolı taman qarağıshlay berdi (K.Kárimov).

Birinshi misal arqalı «ólgeymen»niń usı qaraqalpaq xalqı tariyxında hayal-qızları tárepinen oralatuğın oramal bolđanı, onı kóbinese kekse jastağı hayallar, kempirler orap, onnan kelin túsirgende basına oramal salıw dástúrinde de paydalanđanı ayqın kórinedi. Ekinshi misaldan bul oramaldıń tórt tárepli emes, al úsh múyeshli formada da bolđanlıđın kóriwge boladı.

Haqıyqatında da, oramal hayallardıń basına hár qıylı oraw túrinde oralatuđın, tórt múyeshli, tárepleri teń bolđan bas kiyim. G.Qarlıbaeva, Q.Usenova, Q.Zayrovaniń miynetinde, «ólgeylisi» úlken kólemlı, gúlli shashaqlı, kóbinese bas orawdıń yamasa taqıyanıń sırtınan jamılđan degen mađlıwmat beredi. [1:26]

Iлимпaz Q.Zayrova ólgeymen oramalı atamasına etimologiyalıq sıpatlama berip, «Qaraqalpaq hayalları arasında sırttan kelgen iri-iri gúlleri bar oramallar keń tarqalđan bolıp, xalıq arasında bunday oramallar oramasam ólgeymen yamasa qısqartılıp ólgeymen dep atalđan. Bunday oramallar hayallar arasında júdá belgili bolıp ketken. Dáslep, bir waqıyağa qatnaslı házil retinde «oramasam ólgeymen» dep ayılđan gáp waqıttıń ótiwi menen nominativlik funkciyanı atqarıp, atamanı payda etken» dep kórsetedi. [2:95]

Demek, «oramasam ólgeymen» qaraqalpaq xalqınıń turmısında, mádeniyatında paydalanılđan, sonday-aq tilinde leksikalıq birlik sıpatında qollanılđan atama sıpatında qaraladı, olar qaraqalpaq xalqınıń mádeniy miyrasların ańlatıw menen birge olardıń basqa xalıqlardan ózgesheligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde ayırım sóz dizbekleri belgili bir mánige iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Mısallardan kórinip turđanınday, bul usıl menen mánili sóz dizbegi menen kómekshi sóz, frazeologiyalıq sóz dizbegi jańa mánidegi dórendi sózlerdi payda etedi. [3: 145]

Kórinip turđanınday, sóz jasaw formantı xızmetin sóz dizbegi atqarđan. Ayırım sóz dizbekler belgili bir mánige iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Bul usıl menen jasalđan mánili sóz dizbegi hám kómekshi sóz, frazeologiyalıq sóz dizbegi jańa mánidegi sózlerdi payda etedi, olar az sanda búgingi künge shekem saqlanđan.

Tilde ayırım sóz dizbekleri geyde bir sóz sıpatında belgili bir mánige (predmetlik) iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Bunday dizbeklesken mánili sóz benen kómekshi sóz, erkin sóz dizbegi, frazeologiyalıq sóz dizbegi, hátteki ayırım gápler de bolıwı múmkin.

Izertlewler nátiyjesinde qaraqalpaq tilinde qollanılatuđın sózlerdiń ishinde leksikalasıp bir nominativlik mánini bildirgen sózlerdiń kóp ekenligin anıqladıq.

Qaraqalpaq tilinde jer-suw ataması sıpatında úyreniletuđın Barsakelmes ataması da leksika-sintaksislik usıl menen jasalđan, yağnıy tilimizde dáslep sóz dizbegi sıpatında qollanılıp, soń bir atamağa aylanđan.

Barsakelmes jer ataması sıpatında xalıq ańızlarında, xalıq dástanlarında qollanıladı. Máselen, «Qırq qız» dástanında «Taw teńizin talqan etip, Barsakelmes, Qara qala», «Qoblan» dástanında «Azıwdıń awır sháhárinde, Barsakelmes elinde» hám t.b. jer ataması sıpatında qollanılgan.

Mısalı: Qoblan úyinde jatıp, azan menen turıp, Qurtqađa óziniń saparı haqqında mınanı ayttı: - Aqshaxan bizdi Azıwlınıń awır sháhárine, Barsakelmes eline jumsadı, - dedi («Qoblan»).

Dástanda Barsakelmes awır jurıt, «úsh ayshılıq shóli bar, úsh ayshılıq eli hám kóli bar, toğız aylıq jolı bar, barđan adam kelmeydi» dep táriplenedi, sonday-aq «Barsakelmes eline, Senler ólip ketkende» degen qatarlar menen onıń qáwipli orın ekeni de aytıladı.

Berilgen mısallar arqalı «barsa kelmeytuğın jer» sóz dizbeginiń Barsakelmes atamasına aylanıp, bir leksikalıq birlik sıpatında qollanđanın kóremiz.

Til jámiyetlik qubılıs, sonlıqtan jámiyettiń rawajlanıwı menen birge til de rawajlanadı. Leksikalasqan sózlerdiń jańa mánili sózler jasaydı, olardı etnolingvistikalıq, lingvomádeniy hám t.b. bađdarda keńnen úyrenip, izertlep barıw talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń mádeniy ózgesheligin kórsetiwshi atamalardıń semantikası, payda bolıwı hám sol atamalardıń kelip shıđıw sebeplerin lingvistikalıq bađdarda úyreniw menen olardıń qollanıwın úyreniw arqalı xalıqtıń tariyxı, etnografiyası, tilin úyreniwdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Қарлыбаева Г., Усенова Қ., Зайрова Қ. Қарақалпақ тилиндеги кийим-кеншек атамалары. Ташкент, 2020, 26-бет
2. Q.Zayrova. Qaraqalpaq tilinde kiyim-kenshek atamalađınıń etnolingvistikalıq analizi. Monografiya. Nókis, 2024, 95-bet.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, «Bilim» baspası, 2010.